

רות נצר

קרל גוסטב יונג:

הלא-מודע הקולקטיבי והמיתולוגיה הגרמנית

בצל הנאציזם

ירושלים: כרמל, מקבוצת ידיעות ספרים/ פרשנות ותרבות – סדרה חדשה, 2024, 343 עמ'.

ד"ר אילנה לח'

ספר זה הוא מסמך אמיץ, פרי מחקר טקסטואלי מקיף של חומרים קשים לקריאה.

רות נצר, אנליטיקאית יונגיאנית, סופרת ומשוררת, יצאה למסע עומק ורוחב בכתיבי יונג העוסקים בחומרים הנפציים ביותר – נאציזם, גזענות ורוע, מתוך תשוקה אישית ורגשית להבין כיצד מורה הדרך החכם שלה ושל רבים אחרים לא יצא נגד הנאציזם, ויתרה מזאת, נראה שאף נתפס בכוחם של הארכיטיפים שהשתלטו על הציבור הגרמני ואיפשרו להיטלר להוביל את האנושות, ובכך את בני משפחתה של הכותבת, לאסון נוראי. נצר מתווכת את תובנותיה לקורא הישראלי על בסיס קריאה מעמיקה במקורות, מתוך הרמנויטיקה של ארון הנשענת על הכרות עם שפתו של יונג ועם מערכת המושגים שפיתח. היא אינה מסתמכת על שמועות ומוסכמות שאנשים התרגלו לצטט, אלא מציעה סקירה יסודית של דברי יונג ושל הקשריהם. היא בוחנת את הטענות שהופנו כלפיו אחת לאחת, ומוכיחה, מתוך קריאה קפדנית של כתביו, שכוונותיו לא הובנו ודבריו הוצאו מהקשרם, בצורה שהובילה לדעה הרווחת בחוגי הפסיכואנליזה וחקר התרבות בארץ ובעולם, שיונג היה אנטישמי ותמך בנאציזם.

נצר כותבת: "במסע האישי שלי בכתיבת הספר, למדתי מיונג כי ככל שגדל כוחם המפעים של ארכיטיפים, כן גדלים צילם ופוטנציאל הסכנה שבהם" (עמ' 283), ולכן מסקנתה היא "לחקור את הצל של יונג מחייב אותנו, את כל אחד מאיתנו, לחקור את הצל של עצמנו, בעיקר הצל הגזעני, ולא להפוך אותו לשעיר לעזאזל של צללינו" (עמ' 282). ברוח מורשתם של יונג ותלמידו היהודי אריך נוימן, היא מזמינה את הקורא להתבוננות אמיתית ולקייחת אחריות, ולא מהססת לבקר גם את יונג וגם את מבקריו.

נצר כותבת כי מבקריו של יונג לא הבינו את ביקורתו על הנאציזם, את הסרקזם והלעג שלו או את השפה שבה השתמש. דבריו של יונג עוותו בידי מבקריו בגלל שיבושי תרגום, הוצאת דבריו מהקשרם, חוסר הבנה של סגנונו, היעדר הכרות עם עושר המקורות שהוא מתייחס אליהם בכתיבו, והשימוש החופשי שעשה ביצירות ספרותיות ובכתיבי הקודש של התרבויות השונות. נצר מראה כיצד ההתייחסות ליונג כאל נאצי נגועה

1 התכנית לטיפול באמנות, אוניברסיטת בר אילן; המכון הישראלי לפסיכולוגיה יונגיאנית ע"ש אריך נוימן.
elana.lkh@gmail.com.

באותה השתתפות מיסטית* עדרית חסרת תודעה כמו התופעות שהוא מתאר.

איסוף החומרים לספר ארך שנים, והוא יצא לאור בתחילת 2024. זהו ספר אמיץ במשימה שהוא מציב לעצמו; על אחת כמה וכמה במציאות הנוכחית, שבה קריאתו מטלטלת ומזמנת התבוננות כואבת בתהליכי ההשתלטות של הכוחות הארכיטיפיים על תודעה של עם.

בפרק הראשון, יונג והיהודים, נצר סוקרת את התייחסותו של יונג ליהודים וליהדות. ככלל, יונג חשב שעל האדם להיות מחובר לשורשיו התרבותיים – יהודי צריך להיות מחובר לדת היהודית, גרמני לשורשים האריים. רעיון הלא-מודע הקולקטיבי שהציג יונג ב-1918, כתוספת ללא-מודע האישי שתיאר פרויד, כולל בתוכו מאפייני עמים שנצברו לאורך הדורות במהלך התפתחות התרבות. יונג תיאר הבדל בין הלא-מודע היהודי והגרמני, שבכל אחד מהם פועלים כוחות ארכיטיפיים שונים. האמירות של יונג על הפסיכולוגיה היהודית והארית שייכות להקשר הרחב של כתביו על הפסיכולוגיה של עמים וגזעים. לדעתו, הלא-מודע הגרמני הוא ברברי, חיתי ואדמתי וקרוב יותר לפני השטח, כיוון שמדובר בעם צעיר יחסית. הלא-מודע הגרמני מלא פוטנציאל שעוד לא התממש. היהודים, לעומת זאת, הם עם עתיק, ובנפשם קיימת תרבות העולם העתיק וגם התרבות של העמים שבתוכם הם חיים. כמו כן, יונג חשב שהלא-מודע היהודי אינו מחובר לאדמה ולא שואב את כוחו ממנה, וזו הסיבה שפרויד ואדלר צמצמו את רעיונותיהם על הלא-מודע להיבט המיני ולצורכי שליטה בלבד, כשהרגש הדתי מתפרש כעידון המיניות. הרוחניות והרגש הדתי עומדים במרכז תורתו של יונג, וזה היה גם סלע המחלוקת שהוביל בסופו של דבר לפרידתו מפרויד. מתוך מאבקו בפרויד, יונג ראה בפסיכואנליזה טכניקה שנכשלת בראיית המטופל כאדם שלם, וביקר אותה כמדע יהודי, המבוסס על אישיותו של פרויד עצמו. בגלל הרגשות הקשים שהותירה בו הפרידה ממורו, התבטא יונג בצורה סרקסטית ומזלזלת. במאמרו "על מצבה של הפסיכותרפיה היום" שפורסם בצנטרלבלט** ב-1934, הוא פורס את משנתו באופן בוטה, המהווה בסיס לביקורת נגדו ולהאשמתו באנטישמיות.

בפרק זה נצר עוסקת גם ביחסיו של יונג עם תלמידיו היהודים, ובהחלטתו לקבל על עצמו ב-1933 את נשיאות האגודה לפסיכותרפיה ואת עריכת כתב העת המרכזי שלה. יונג טען שעשה זאת כדי לשמור על מקצוע הפסיכותרפיה ולעזור לעמיתים יהודים ככל יכולתו, ולא לעסוק בפוליטיקה

* השתתפות מיסטית (participation mystique) – הוא מושג שיונג שאל מהאנתרופולוג לוי ברוהל (1), המתייחס למצב נפשי חסר מובחנות ומודעות, המאפיין את האינדיבידואל וגם את הקולקטיב.

** כתב העת של האגודה הרפואית לפסיכותרפיה תחת המשטר הנאצי שבראשה עמד יונג.

לדעתו של יונג, היטלר היה מיכל מתאים להשלכות אלו כיוון שלמעשה איפשר ערוץ ביטוי ללא-מודע הקולקטיבי, ובגלל יכולתו המיסטית וכוח המאנה שלו.* המנהיג נתפס כהתגלמות של העם והמדינה. לשימוש מניפולטיבי זה היה כוח שלילי עצום, בגלל הפעלת הכוח הארכיטיפי הציילי המודחק של החייתיות הפראית הגרמנית, שלתודעה האינדיבידואלית קשה לעמוד מולו, במיוחד בתוך משטר דיקטטורי. לדעתו של יונג, כשהלא-מודע הקולקטיבי מופעל בקבוצות גדולות, התוצאה היא שיגעון קולקטיבי מידבק ומסוכן ובלעיה של התודעה האישית: "אני מכיר אנשים משכילים ביותר בגרמניה שהיו הגיוניים בדיוק כפי שאני תופס את עצמי או כפי שאתם תופסים את עצמכם, אבל בא גל ושטף את הגיונם" (4, תרגום חופשי של נצר). זו היתה פסיכוזה של עם. יונג חשב שהיטלר הוא ההתגלמות של הלא-מודע הגרמני, אבל לא יצא באופן גלוי נגדו ונגד והנאציזם לפני תום המלחמה.

מסקנתה של נצר: "[יונג] השתמש באופן מסורבל במונחים משדות האנתרופולוגיה, הדת והמיתולוגיה כדי להסביר את השפעתו הדמונית של היטלר על העם ואת התהליכים הפוליטיים... עיקר ענינו התאורטי: הערוצים והאופנים השונים שבהם הלא-מודע הקולקטיבי משפיע על התודעה ומנתב אותה הן בנפש היחיד והן בנפש המנהיג" (עמ' 164). והיא מחדדת:

"יונג מלמד אותנו לשים לב למנהיגים מלהיבים, משיחיים, שהמונים נוהים אחריהם מתוך אמונה עיוורת, נוהים אחרי סמליות לאומית קדומה, אחרי הלהטה משיחית, אחרי שיסוי נגד קבוצות אוכלוסיה שונות מתוך שנאה עיוורת ומלאות בורות ל'משטר הישן' ל'אליטות הישנות', ל'אויבי העם' ול'גורמים מסוכנים המנסים לפגוע במדינה' [...] אין גבולות לרדיפה אחרי כח – רק הנפילה [מן המגדל ועם המגדל] עוצרת אותה" (עמ' 167).

בפרק השלישי, על ההבחנה בין עמים ועל הלא-מודע התרבותי – טענת הגזענות, פורשת נצר את הדיון בהבדלים בנפש הקולקטיבית של העמים. הלא-מודע הקולקטיבי מתבטא בתרבויות שונות שכוללות עולם ערכים, טקסים ומשמעויות, ודוחקות לצל את מה שלא מקובל בתרבות. הרעיון שאפשר לתאר עמים לפי מאפיינים ייחודיים, יוצר סטראוטיפים ודעות קדומות ועשוי להוות בסיס לגזענות, אם אפיונים אלה שליליים ומובילים לאפליה. על רעיונות אלה יונג הותקף במשך שנים. מכתב פומבי שכתבה הנהלת האגודה היונגיאנית הבינלאומית ב-2018, ניסה להתנצל על נזק שנגרם לאנשים מתרבויות שונות בגלל התיאוריה היונגיאנית, וקרא לבחינה מחודשת שלה.

בפרק הרביעי, המרחב המיתי, נצר סוקרת את תפקיד המיתוס בתיאוריה היונגיאנית. הנחת היסוד היא שאפשר לראות במיתולוגיה צורה עתיקה של פסיכולוגיה, המתארת כוחות שעיצבו את נפש האדם מימי קדם (6). היא דנה במיתוסים שפעלו בתהליכים הנפשיים והחברתיים בגרמניה הנאצית

אלא בנושאים מקצועיים. ב-1939 התפטר מנשיאות האגודה, והמשיך לכתוב בשווייץ. נצר מסכמת:

"ניתן לומר שיונג לא היה מודע לכך שהוא מושפע במידת מה מרוח התקופה האנטישמית ומהצלח האומני הקולקטיבי שנפל על אירופה, שהוא חלק מהמודע הקולקטיבי הגזעני של אירופה. הוא היה בעל דעות קדומות על יהודים, אבל לא היה אנטישמי. הוא השווה בין הארים ליהודים, עסק בהבדלים וזיהה יתרונות וחסרונות המאפיינים את היהודי. הוא עשה זאת לא מתוך אנטישמיות, כפי שהאשימו אותו, אלא על רקע העניין של הלאומנות שגברה באירופה" (עמ' 86).

בפרק השני, הנאציזם והיטלר בעיני יונג, נצר אוספת את ההתבטאויות של יונג בנוגע לנאציזם, להיטלר ולגרמניה תחת השלטון הנאצי. התבטאויות אלו היוו בסיס לביקורת קשה כלפי יונג ונצר מסבירה את מקורותיהן, את הקשרן ואת האי-הבנות סביבן. המבקרים האשימו את יונג בתמיכה בנאציזם והתקיפו אותו על כך שלא הזהיר את העולם מהרוע של היטלר ועל שסבר שהוא והנאציזם מהווים שלב בהתפתחות התודעה הקולקטיבית של האומה הגרמנית.

עם עליית הנאציזם בגרמניה הוקסם יונג ממה שנראה לו כהתגלמות של המיתוס הנורדי ושל ווטאן – אל המלחמה הפראי הקשור במוות, בטירוף ובריפוי. העם הגרמני היה מנותק מהמיתוס בגלל התבססות הנצרות, תהליכי המודרניזציה והשתלטות הנאורות, שהובילו להדחקת ההיבטים הפראיים של הטבע האנושי לצל. השתלטות החלקים הצייליים על הציבור הגרמני בשנות השלושים מילאה את יונג פחד. כבר במאמרו "תפקידו של הלא-מודע" מ-1918, הוא הזהיר מהסכנות הגלומות בהתפרצות הלא-מודע החייתי המודחק אצל הגרמנים – החיה הבלונדינית (2) הכלואה, שמחכה לשעת כושר להתפרץ, וההשלכות האיומות הכרוכות בכך (3). במאמרים שכתב בשנות השלושים התריע מפני השתלטות כוחו הארכיטיפי המסוכן של ווטאן. הוא זיהה את הסכנה בהיסחפות ההמון, שבה הכוחות הארכיטיפיים של הלא-מודע הקולקטיבי המופעלים בידי מנהיג כריזמטי משתלטים על תודעת הפרט ועל יכולתו לשיפוט ולחשיבה ההגיונית, ומפעילים תהליכים קולקטיביים פרימיטיביים. בראיון מ-1933 ברדיו ברלין אמר יונג לתלמידו הנאצי אדולף ויצקר שגרמניה חווה תהליך של הרס התרבות, פלישה ברברית באמצעות פסיכולוגיה ההמונים, שמובילה למחיקת ההיגיון. בראיון זה, כמו גם בפרסומים נוספים בתקופה זו, יונג לא יצא בגלוי נגד הנאציזם, אבל ניסה להזהיר מפני האסון המתהווה ולתאר את הסכנות שבהשתלטות הצל והלא-מודע. בגלל השפה הסרקסטית והמסובכת שבה נקט, ובגלל ניסיונותיו ללכת בין הטיפות, התפרשו דבריו כתמיכה בנאציזם.

יונג התייחס לסמלים המיתיים של התרבות הארית העתיקה שהשתלטו על המרחב הציבורי בגרמניה, סמלים שהתעמולה הנאצית עשתה בהם שימוש ציני ומגמתי. הוא חשב שהגרמנים השליכו על היטלר את דימוי האל הגואל מתוך נסיבות היסטוריות משבריות, שהיטלר עשה בהן שימוש מניפולטיבי.

* המושג מאנה מתאר כוח אנרגטי, כוח חיים הקיים בתרבויות שבטיות, שמשפיע באופן מאגי על הסביבה. יונג תיאר את אישיות המאנה, הנשלטת על-ידי הלא-מודע הקולקטיבי, שבה מתגלם הארכיטיפ בנפש היחיד (5).

מנעה מיונג לזהות את הנאציזם כרוע מוחלט עם עלייתו. אבל בהמשך, בספר Aion, יונג כותב:

"ישנם דברים שמנקודת מבט מסוימת הם רעים באופן קיצוני. יש גם דברים בטבע האדם המסוכנים מאד ונראים על כן באופן פרופורציונלי רעים לכל מי שעומד בקו האש שלהם. אין טעם להתעלם מדברים אלה כי ההתעלמות תביא לביטחון מדומה. הטבע האנושי מסוגל לכמות אינסופית של רוע והמעשים הרעים אמיתיים כמו הטובים [...] אלה שחושבים את עצמם מעבר לטוב ורע הם המענים הגדולים של האנושות, כי הם מעוותים מתוך הכאב והפחד של החולי של עצמם. כיום יותר מפעם חשוב שבני האדם לא יתעלמו מסכנת הרוע שאורבת בתוכם" (10, בתרגומה של נצר, עמ' 233).

במאמר "אחרי הקטסטרופה", שיונג כתב ב 1945 מתוך זעזוע עמוק, הוא טוען שהרוע מידבק – כשהרוע פורץ בכל מקום, נוצרת שרשרת של הרסנות. הוא נחרד לראות למה האדם מסוגל, ועלה בו ספק נורא לגבי האנושיות: "הדמונים אינם נעלמים. עכשיו, כשמלאך ההיסטוריה זנח את גרמניה, יחפשו הדמונים קורבן חדש, וזה לא קשה... כל אומה שנופלת לצדקנות עצמית תהיה קורבן להם" (11, בתרגומה של נצר, עמ' 246). בסוף ימיו אמר יונג בראיון לג'ון פרימן מ-BBC: "הסכנה האמיתית היחידה שקיימת היא האדם עצמו [...], נפשו צריכה להילמד, כיון שאנו מקור הרוע שיבוא" (11, תרגום חופשי שלי).

בפרק השביעי, הביקורת על התיאוריה של יונג והתאמתה לתקופה הנאצית, מציגה נצר ביקורות על ניסיונו של יונג לתאר תהליכים חברתיים במונחים פסיכולוגיים ולטפל בבעיות פוליטיות בכלים פסיכולוגיים. לדוגמה, השימוש ב'אינדיבידואליזם' של עמים' לתיאור התהליכים שליוו את עליית הנאציזם, כשלמעשה מדובר באינדיבידואליזציה, כיוון שאינדיבידואליזציה* מתייחסת לפרט ולהתפתחות העצמי שלו. מושג העצמי, שיעדו הוא שלמות הנפש ואיחוד הניגודים, הוא אידיאלי ואינו מתאים למציאות של היחיד בהמון, ובוודאי שלא לתיאור תהליכים פוליטיים.

נצר מסכמת: "היכולת להגיע למודעות עצמית דורשת יכולת סימבוליזציה כשהאדם מבין את תפיסותיו ההשלכתיות כמסמלות את תוכני נפשו. אולם המנטליות של ההמון מושתתת בדרך כלל [...] על חשיבה קונקרטית. בחשיבה קונקרטית האדם אינו מבין שהמנהיג, שהוא הגואל החיצוני הקונקרטי, מסמל עבורו את הגואל הפנימי שהוא מייחל לו" (עמ' 242).

הפרק השמיני, אחריות, אשמה, התנצלות, מתמקד בכתביו של יונג אחרי מלחמת העולם השנייה, שבהם הוא מתבונן בזעזוע במה שהתרחש וגם בתגובותיו שלו, ומנסה להסביר מה קרה לחברה הגרמנית. הוא דן באחריות ובאשמה הקולקטיביות של הגרמנים ושל אירופה, ורואה באשמה ובלקחת אחריות הכרח לריפוי החברה. יונג כתב שהאשמה רובצת על פשע שאין לו כפרה, ומי שטוען שלא ידע, חוטא גם בחוסר מודעות ומגדיל

ומראה, לדוגמה, כיצד שירת הניבלונגים הגרמאנית העתיקה מתייחסת למוות, לאבדון, להקרבה עצמית ולנקמה כלדרגה עליונה של הגשמה עצמית, ואיך הנאצים השתמשו בכוח הארכיטיפי של מיתוס זה. היא מרחיבה על ההשוואה של היטלר לווטאן, כמשיח וכהתגלמות האל הפראי – "לו הוקרבו קורבנות אדם אינספור בעיוורון מוחלט. למנהיג שנשלח בידי השגחה להביא את הישועה, מוענקות תהילת נצח ואלוהות" (עמ' 196). אבל הגאולה הזו מתעתעת, ולמעשה, היטלר גילם את כוחות הרוע הארכיטיפיים. "מתוך המיתוס האובדני של ווטאן שאבו הנאצים את מודל הגיבור, הכולל גבורה אכזרית ועל-אנושית, אומץ-לב, מילוי חובה וצדק, תאוות פרא, יצר נקמה קמאי, אהבת העם והמולדת, תקווה לתהילה של העם הגרמני ועקרון הנאמנות העיוורת ללא תנאי למנהיג. לאלה חברו ההרואיות של התבוסה ומודל הלחימה עד הסוף, עד החורבן הטוטלי, הצפוי מראש" (עמ' 199). הנאציזם נתפס על-ידי מאמיניו כדת המבוססת על המיתוס הטבטוני, שבו קטסטרופה אפוקליפטית חייבת להקדים את בוא הגאולה – "תאולוגיה פוליטית זו היא למעשה תאולוגיה מיתית" (עמ' 199).

נצר מסכמת: "במבט יוניאני נראה שהנאציזם פעל בגרמניה כתודעה קולקטיבית שהפכה למפלצת אורובורית-רגרסיבית, והיא בלעה את תודעת היחיד מתוך האדרה שקרית של ארכיטיפ המוות. מות היחיד פורש כהקרבה רומנטית למען גאולת הקולקטיב" (עמ' 201), באופן קונקרטי.

בפרק החמישי, אמביוולנטיות ותקווה בתחילת התקופה הנאצית, דנה נצר בהרחבה על תקוותו של יונג, מתוך האופטימיות שאפיינה אותו, שהתפרצות הצל וכוחות הלא-מודע הקולקטיביים מבטאים שלב בתהליך ההתפתחות של העם הגרמני, בצורה שתוביל לאינדיבידואליזציה של העם ולעליית הצד החיובי בנפש הגרמנית: "ישנן תקופות בהיסטוריה [...] שבהן הטוב צריך לזוז הצידה, כדי שכל דבר שנועד להיות טוב יותר יופיע תחילה בצורת רוע" (9, תרגום חופשי של נצר, עמ' 210). הפרק השישי, הרוע בעיני יונג, מציג את עיקרי התיאוריה של יונג בנושא הרוע והצל. יונג התייחס להכרח בנוכחות הרוע כמנוגד לטוב בנפש האנושית, כמו גם בעולם, כחלק מכוליות המכילה בתוכה את הניגודים. הצל הוא הצד האפל של האישיות: הנחיתויות, החלקים הדחויים, והתכונות שהאישיות המודעת לא רוצה להכיר בנוכחותן בעצמה, אבל למעשה מושכת אליה כל הזמן. כתבי יונג הנוגעים לרוע רצופי סתירות. מחד, יונג ראה ברוע כוח אמיתי שקיים בעולם, ישות. מנגד, הוא מציע לראות בטוב וברע קטבים של קטגוריות שיפוט מוסרי, שמקורם באדם ובתודעתו. אבל הוא גם טען שאין טוב שלא יכול להפיק רוע ואין רוע שאינו יכול להפיק טוב.

בביקורת על יונג, נצר טוענת שהעיסוק שלו ברוע מופשט ומטאפורי מדי, ושהוא מבלבל בין צל, שענינו תכונות שמקבלות ערך שלילי, לבין רוע שהוא מהות. כמו כן, לדעתה יונג לא מבחין באופן מספק בין רוע סובייקטיבי שתלוי בנקודת מבט ויכול להפוך לטוב, לבין רוע מוחלט, שטני, שאין בו פוטנציאל לטוב. לתפיסתה של נצר, המשגת הרוע והטוב כסובייקטיביים

* תהליך האינדיבידואליזציה הוא התהליך הפסיכולוגי שבו מתפתח האינדיבידואל כישות מובחנת. בתהליך פסיכולוגי זה, הפרט מתעצב ונפרד מהקולקטיב (12).

בכתביו של יונג. חשבתי בעצב שלא למדנו כלום, ושההיסטוריה חוזרת על עצמה. כנראה שהצו המוסרי של יונג – להכיר בצל ולקחת עליו אחריות, רחוק ממיוש במציאות שלנו. היכולת להתבונן בהתפרצות הצל שלנו, ולקחת אחריות על האסון שממיתה מדינת ישראל בעזה עוד רחוקה מאוד מהתודעה. בנסיבות אלו, אל לנו להלין על יונג.

רשימת מקורות

1. Levy-Bruhl L., How natives think. New Jersey, Princeton University Press, 1985.
2. Schank G., Blond beast: Nietzsche's "blond beast": on the recuperation of a Nietzschean metaphor. In: Acampora C.D., Acampora R.R. (Eds.), A Nietzschean bestiary: becoming animal beyond docile and brutal. pp. 140-155. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2004.
3. Jung, C.G., Civilization in transition. New Jersey, Princeton University Press, 1970.
4. Jung C.G., The symbolic life: miscellaneous writings. New Jersey, Princeton University Press, 1955.
5. Jung C.G., Two essays on analytical psychology. New Jersey, Princeton University Press, 1953.
6. Campbell J. (1949). The hero with a thousand faces. New Jersey, Princeton University Press, 1968.
7. Van Der Sluijs M.A., Peratt A.L., The ouroboros as an auroral phenomenon. Journal of Folklore Research, 46(1): 3-41, 2009.
8. Neumann E., The origins and history of consciousness, vol. 1. New York NY, Harper & Brothers, 1954.
9. Jung C.G., The development of personality. New Jersey, Princeton University Press, 1954.
10. Jung C.G., Aion. New Jersey, Princeton University Press, 1959.
11. McGuire W., Hull R.F.C. (Eds.), C.G. Jung speaking: interviews and encounters. New Jersey, Princeton University Press, 1977.
12. Jung C.G., Psychological types. New Jersey, Princeton University Press, 1971.

את האשמה הקולקטיבית. נצר מציגה ביקורות של כותבים יונגיאניים שונים שמאשימים את יונג באנטישמיות ובעיוורון לצל שלו, ועל כך שלא יצא נגד הנאצים בזמן עלייתם ושלטונם, ולא התנצל בפומבי, אלא רק במפגשים פרטיים.

בפרק הסיכום והתבוננות מתארת נצר כיצד יונג המשיך בחייו בשנות המלחמה והיה עסוק בכתיבה על תהליכי אינדיבידואליזם מתוך חקר האלכימיה. היא מזכירה את הסתירות שבנפשו של יונג, ואת המאבק לאורך חייו בין חיי הנפש הפנימיים שלו לתפקודו בעולם המציאות. היא מעלה השערה שהתנהלותו היוותה בריחה מהמציאות האיומה שהתקיימה אז באירופה. בעקבות סקירת הביקורות הקשות, נצר מציעה חמלה כלפי יונג, מתוך הבנת ההקשר הכולל שפרשה בספר, ומתוך הבנת רוח התקופה. היא חוזרת לאמירה המהותית של יונג שהכרחי להכיר את הצל ולקחת עליו אחריות ושזוהי מחויבותו האתית של האדם, לא רק כלפי עצמו אלא גם כלפי הקולקטיב שהוא חלק ממנו.

לסיכום, גם כיום יש ציפיות גדולות מיונג בחוגי הרוח והנפש, ובעולם הפסיכואנליטי בפרט. אבל יונג, כמו כולם, היה אדם עם חולשות, שחי במציאות איומה. מעבר לשאלת נכונותן של הטענות כלפיו והניסיון להפריכן, מעניין וכואב לקרוא את דבריו היום, בתוך האירועים הנוכחיים, ולראות איך התהליכים מתחוללים לנגד עינינו, בישראל של 2025. פרספקטיבה זו מעלה גם שאלות על התפקיד של האנליטיקאים והמטפלים בחברה בישראל: הביקורת הקשה וארוכת השנים על יונג שעמד מנגד רלוונטית גם לנו. המיקוד של הפסיכואנליזה בחיי הנפש של הפרט הוביל במשך שנים להסתגרות של האנליטיקאים בתוך חדרי הטיפול. דווקא יונג ניסה להציע התבוננות קולקטיבית בתהליכים נפשיים של עמים.

כתיבת סקירה זו התפרסה על פני יותר משנה, בתוך המלחמה. היה לי קשה מאוד לקרוא וקשה עוד יותר לכתוב, בגלל המציאות הנוכחית שהשתקפה דרך קריאתה של נצר